

Milan Jankovič

Oponentský posudek na habilitační práci PhDr. Ondřeje Sládka Jan Mukařovský. Život a dílo

Jan Mukařovský (1891–1975), vůdčí osobnost českého strukturalismu, estetik a uměnovědec světového formátu, se konečně dočkal velké knižní monografie. V atmosféře kulturní politiky deformované stalinismem na ni samozřejmě nemohlo být ani pomyslení. Problémem však zůstávala ještě dlouho potom, kdy už se o strukturalismu u nás mohlo psát. Problémem zůstávalo uchopení jednoty tvůrce v neklidu dějin. Křivka jeho výkonů – ať už jako literárního vědce nebo estetiky – stoupala nepřerušeně, v organickém rozvíjení vlastních i přijímaných podnětů od dvacátých do čtyřicátých let minulého století. Po roce 1948 hledal Mukařovský (ne bez nesnází a vnitřních rozporů) své místo a uplatnění v nově se utvářejících společenských poměrech. Jejich tlak se nakonec v padesátých letech vystupňoval natolik, že se své dosavadní cesty, samotného strukturalismu veřejně vzdal. S tímto faktem se musí vyrovnat každý, kdo chce o Mukařovském něco říci. O čem vypovídá uvedený fakt? O nedostatku odvahy toho, kdo své dílo odvolal? Jistě. Ale vypovídá zároveň a především o tom, jaké byly společenské poměry, které to připouštěly, přesněji: vyžadovaly! Vždyť Mukařovský nebyl jediný, kdo se takto vzdal. Byla padesátá léta, politické procesy a popravy, Milada Horáková, Závaš Kalandra ... To všechno je třeba si připomenout, než vyneseme – dnes tak snadno – nad jeho odvoláním pohoršený soud. Je však třeba ještě něčeho dalšího. Pokusit se pochopit, co všechno se odehrálo v té srážce osobnosti s vnějšími poměry, ať už před její kulminací, nebo i po ní, kdy tlaky zvenčí na jakoukoliv autonomní tvůrčí činnost neustávaly a někdy se znovu stupňovaly. Také o tom, hlavně však o zlatém věku českého uměnovědného strukturalismu třicátých a čtyřicátých let je tato Sládkova záslužná kniha. Můžeme v ní samozřejmě nesouhlasit s tím nebo oním. Mějme však přítom na paměti: je to první pokus vyložit Mukařovského život a dílo *jako celek*.

Předložená monografie spojuje široký rozhled po historickém kontextu pojednávané problematiky s detailní znalostí dostupných archivních zdrojů, především vlastní pozůstalosti Jana Mukařovského uložené v Literárním archivu Památníku národního písemnictví. Pásmo odkazů k archivním materiálům a stejně tak bibliografických poznámek pod čarou k literatuře předmětu představuje (i svým grafickým řešením) významnou složku Sládkovy knihy. Čtenář se může stále, i ve složitějších partiích knihy bezpečně orientovat. Samotný výklad je rozdělen do šesti kapitol: 1. Cesty k sobě a k literatuře – 2. V průsečíku vztahů a vlivů – 3. Léta třicátá – 4. Období okupace – 5. Čas úkolů a povinností – 6. Nová vlna strukturalismu (stručný přehled). Každá kapitola se dále člení do několika tematických okruhů (podkapitol) označených výraznými tituly. Není pochopitelně možné dotknout se v jediné recenzi všeho, co tato monografie přináší. Nemělo by nám však uniknout, na čem si nejvíce zakládá. Je to, jak už bylo naznačeno, jednota Mukařovského života a díla, ať už to byla ve vrcholném tvůrčím období jednota triumfující, nebo později, v tvůrčí krizi po roce 1948 jednota ohrožená a hledající se, nebo konečně v posledním období jednota znovu nalézané jistoty v pohledu na vlastní uplynulý život i na svět a jeho překotné dění.

Hned první kapitola Sládkovy knihy vytěžila z Mukařovského pozůstalosti, ze zachovaných dokladů, osobních vzpomínek a korespondence dosud jen málo známý obraz prostředí, v němž vyrůstal malý Jan. Vliv přísného, ale též starostlivého otce, středoškolského profesora matematiky na vyšší státní reálce v Písku, se tu propojoval s emotivnějším působením matky a zejména matčina strýce a pěstouna Emanuela Kůrky, s nímž malý Jan a jeho sestra chodili na procházky, poznávali okolí svého domova. O Janově životě v předškolním a ranném školním věku víme jen málo. Bohatější jsou už informace o jeho studiu na píseckém osmiletém gymnáziu. Zde mohl Sládek čerpat nejenom z publikovaných vzpomínek Mukařovského, ale i z dalších tištěných pramenů týkajících se píseckého gymnázia. Na gymnáziu prospíval Mukařovský vesměs s vyznamenáním.

Maturitní zkoušku vykonal 1. července 1910. V době svých gymnaziálních studií byl Mukařovský vášnivým čtenářem a pravidelným návštěvníkem divadla. Pokoušel se také sám psát či překládat. I když z této činnosti zůstaly jen zlomky, dosvědčují studentův talent.

Otcova přísná výchova pěstovala v synovi už od útlého mládí důslednost v plnění svěřených úkolů, posilovala v jeho charakterových vlastnostech vědomí odpovědnosti a rozvíjela jeho kritické racionální myšlení. Tyto předpoklady zúročil Mukařovský už jako řádný posluchač Filozofické fakulty v Praze (1910–1914). Zapsal si přednášky ze slovanské a románské filologie, stačil však sledovat přednášky a semináře jiných oborů, jako byla indoevropská filologie, s níž jej seznamoval profesor Josef Zubatý a docent Oldřich Hujer. Seznámil se též s dějinami novější filozofie Františka Krejčího. Podle Sládka nebyl Mukařovský přímým žákem estetika, hudebního a divadelního teoretika Otakara Zicha. V průběhu svých vysokoškolských studií se ovšem mohl s jeho myšlenkami seznámit. Podle dokladu v korespondenci se Mukařovský a Zich určitě znali už v roce 1925. Profesor Zich doporučil v roce 1928 k vydání Mukařovského knihu *Máchiiv Máj. Estetická studie* a byl potom jedním z členů komise, která přijala tuto knihu jako habilitační spis. O několik let později recenzoval Mukařovský jako jeden z prvních Zichovu knihu *Estetika dramatického umění* (1931). Když Otakar Zich v roce 1934 zemřel, stal se Jan Mukařovský jeho nástupcem ve vedení estetického semináře na Filozofické fakultě v Praze.

Po dokončení vysokoškolských studií se Mukařovský stal suplujícím středoškolským profesorem (francouzštiny a češtiny) v Plzni. Jeho působení na plzeňském gymnáziu a později na místním dívčím lyceu, kde získal definitivu a poznal též svou budoucí ženu Zdenku Mesányovou, vylíčil Sládek v samostatné podkapitole *Středoškolský učitel*. Zachytil v ní momenty důležité pro Mukařovského vědecké zrání: zaujetí estetikou, odbornými knihami o literatuře (v několika jazycích) a také výzkumem českého verše, jeho zvukové formy. V Plzni se Mukařovský uplatnil (v letech 1917–1920) jako divadelní kritik, záhy však na sebe

upozornil též odbornými recenzemi a statěmi. Tak vznikl jeho *Příspěvek k estetice českého verše*, doktorská disertace, kterou doporučil k vydání profesor Jan Máchal. Vyšla knižně v roce 1923. Jedním z členů ediční rady, která jeho práci přijala, byl Vilém Mathesius, s nímž Mukařovský o několik let později spolupracoval jako člen Pražského lingvistického kroužku. Ve šťastném roce 1923 získal Mukařovský státní stipendium, které mu umožnilo cestu do Paříže a několikátýdenní pobyt v ní, důležitý pro jeho poznání živé mluvené francouzštiny i metodiky jejího vyučování. Navázal zde několik cenných osobních kontaktů, například s literárním historikem a kritikem Gustavem Lansonem. Ještě v Plzni Mukařovský napsal svou zralou studii „Pokus o slohový rozbor *Babičky* Boženy Němcové“, kterou uplatnil ve sborníku vydaném v roce 1925 na počest Jana Máchala. Po návratu z Paříže požádal Mukařovský o přeložení do Prahy. Podařilo se. Od 1. září 1925 učí češtině a francouzštině na reálném gymnáziu v Praze v Truhlářské ulici. Zde se seznámil s Bohuslavem Havránkem, který tu rovněž působil, Právě on zprostředkoval, že se Mukařovský o rok později začal zúčastňovat schůzek nově založeného Pražského lingvistického kroužku.

Začalo nové období života i myšlení Jana Mukařovského, charakterizované ve Sládkově knize titulem druhé části: V průsečíku vztahů a vlivů. Nebylo jich málo. Sládkovi se podařilo představit atmosféru Kroužku jako křižovatky duchovního proudění, na níž se setkávali vědci několika národností a představitelé různých lingvistických škol, mísily se podněty ruského formalismu s odkazy de Saussurovy ženevské školy, ideje české umělecké avantgardy s metodologickými výboji funkčně založené lingvistiky. Z osobností, které stály u zrodu Pražského lingvistického kroužku, je třeba jmenovat především anglisty Viléma Mathesia a Bohumila Trnku, z emigrantů působících tehdy v Praze Romana Jakobsona, Sergeje Karcevského a Petra Bogatyreva. Kromě nich přednášeli na schůzích Kroužku ještě další ruští formalisté, jako byl Boris Tomaševskij nebo Jurij Tyňanov. Jejich vliv na myšlení Jana Mukařovského se obrazil v jeho přednášce „O současné poetice“ (1929), ale je zřetelný

už v jeho dřívější práci *Máchův Máj. Estetická studie* (1928). Kroužkem pořádané diskuse se brzy týkaly i dalších oblastí, literární vědy, estetiky, folkloristiky, divadelních a filmových studií. K činnostem Kroužku patřilo vydávání publikací, popularizačních i vědeckých (série osmi svazků *Travaux du Cercle linguistique de Prague*, 1929–1939), a využívání odborného časopisu *Slovo a slovesnost* (od roku 1935). Do povědomí širší veřejnosti se Kroužek zapsal souborem přednášek (též Jana Mukařovského) zaměřených proti soudobému jazykovému brusičství, spoutávajícímu zejména básnický jazyk. Přednášky byly vydány knižně pod názvem *Spisovná čeština a jazyková kultura* (1932). Členové Kroužku vystupovali na mezinárodních konferencích (v Haagu, v Amsterdamu, v Kodani aj.) a také tato činnost přispívala k tomu, že jméno Kroužku a jeho autorita byly známy doma i v zahraničí.

Zásadní význam pro činnost tohoto sdružení měly Teze, které v roce 1929 předložil Pražský lingvistický kroužek prvému sjezdu slovanských filologů v Praze. V pasáži věnované jazyku básnickému čteme: „Z teze, že je básnická řeč zaměřena na vyjadřování samo, plyne, že všechny vrstvy jazykového systému, mající ve sdělovací řeči jen služebnou úlohu, nabývají v básnické řeči větší nebo menší samostatné hodnoty. Jazykové prostředky seskupené v těchto vrstvách a vzájemný vztah vrstev, směřující k automatizaci v řeči sdělovací, směřují k aktualizaci v řeči básnické“ (citováno podle publikace Josefa Vachka *U základů pražské jazykovědné školy*, Academia, Praha 1970, s. 47). Jakkoli byly Teze předloženy jako kolektivní dílo, víme, že se na jejich přípravě podíleli kromě Mathesia zvláště Jakobson, Havránek a Mukařovský; ten právě formuloval úsek věnovaný básnickému jazyku (viz Doslov ve Vachkově publikaci, s. 73–74). Mukařovský se ve svém příspěvku rozešel s praxí té literární historie, pro niž bylo estetické působení literárního díla něčím druhotným.

V souvislosti s činností Pražského lingvistického kroužku pojednal Sládek samostatně o ruském formalismu a o jeho recepci u nás. Známa stať Mukařovského „K českému překladu Šklovského *Teorie prózy*“ z roku 1934 se tak octla v kontextu, v němž se teprve ukazuje její

závažnost. Vnášela světlo rozumové analýzy do ukvapeného odmítání formalismu, ať už bylo vznášeno zprava nebo zleva, většinou však bez dostatečné kompetence a znalosti.

Mukařovský, který psal svou stať už z pozice kritického přístupu k jednostrannostem formalismu, reagoval *de facto* (v témž časopisu *Čin*) na články Břetislava Mencáka, jež pro něho musely být ukázkovým příkladem hrubě zjednodušeného ideologického pojetí umění. Nakolik se sám vyvázal ze svazujících předpokladů formalismu, prokázal Mukařovský přesvědčivě ve studii „Polákova *Vznešenost přírody*. Pokus o rozbor a vývojové zařazení básnické struktury“. A zralost svého nezjednodušujícího přístupu k umění potvrdil na vysoké teoretické úrovni v referátu „Umění jako sémiologický fakt“, přednesený (francouzsky) v témž roce 1934 na mezinárodním filozofickém kongresu v Praze.

Takřka na dvaceti stránkách své knihy se Sládek rozepsal o poměru Kroužku a především samotného Mukařovského k meziválečné avantgardě. Nebyl jejím mluvčím, zůstal nezávislým teoretikem, který však dovedl i při svém odstupu zahlédnout a pojmenovat to podstatné, co přinášelo nové umění, poetismus a surrealismus v poezii a ve výtvarném umění, experimenty v divadelnictví, funkční myšlení v architektuře. Zvláště plodné a oboustranně obohacující bylo Mukařovského přátelství s Vítězslavem Nezvalem. Nad jeho sbírkami, jmenovitě nad *Absolutním hrobařem* domýšlel Mukařovský zásadní otázky vztahu moderního umění ke skutečnosti, specifické možnosti a úkoly uměleckého díla jako znaku. Hluboký vztah měl Mukařovský k Vladislavu Vančurovi. Vyjádřil jej plněji až ve svých statích ze čtyřicátých let. Ale o principech a proměnách Vančurovy tvorby měl jasno už dříve, jak to prokázala jeho analýza *Konce starých časů* („Několik poznámek k novému románu Vladislava Vančury“, 1934). Vančura zosobňoval pro Mukařovského, jak to podtrhl Sládek, ještě něco navíc. Byl pro něho garantem světonázorové orientace, s níž se setkával v avantgardě a kterou přijal: marxismu a dialektiky.

Třetí kapitola Sládkovy knihy, *Léta třicátá*, je doslova nabitá fakty a myšlenkami. Dovídáme se v ní o důležitých změnách v životě Jana Mukařovského, který přijal vedle povinností, jež měl jako docent na Filozofické fakultě v Praze, nabídku přednášet estetiku také na Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě. Zde působil od školního roku 1931–1932 až do února 1937, od roku 1934 už jako mimořádný profesor. (Přehled o jeho pražských a bratislavských přednáškách podala zpráva Miroslava Procházky zařazená do publikace *Básnická sémantika*, Karolinum, Praha 1995, s. 159–162.). Mukařovského bratislavské univerzitní přednášky a semináře spolupůsobily při rozvoji strukturalismu na Slovensku, ovlivnily jako jeden z pramenů myšlení celé řady budoucích osobností (Mikuláš Bakoš, Andrej Mráz, Milan Pišút, Igor Hrušovský aj.).

Mukařovského život se rozjel na plné obrátky. Výuka na dvou univerzitách (v Praze od školního roku 1929–1930 do 1939–1940), přednášky v Pražském lingvistickém kroužku a na vědeckých konferencích doma i v zahraničí, projevy pronesené na veřejnosti při různých příležitostech, hlavně v roce stého výročí úmrtí Karla Hynka Máchy, účast na redakci časopisu *Slovo a slovesnost*, podíl na vypracování osnov středoškolských učebnic češtiny a podobné aktivity stačily vyčerpat Mukařovského energii jen zpočátku, a možná ani to ne. Vždyť v témž roce promyslel a napsal takové studie jako „Jazyk spisovný a jazyk básnický“ (1932), „Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty“ (1936), „Genetika smyslu v Máchově poezii“ (1938), „Významová výstavba a kompoziční osnova epiky Karla Čapka“ (1939), abychom jmenovali alespoň ty vrcholy. Autonomie vědeckého poznání se v nich snoubila s povědomím o jeho možném kulturním a společenském dosahu, nejjemnější analýza uměleckého projevu v nich hledala člověku potřebný smysl. To byla nejvlastnější cesta Jana Mukařovského. Teprve ve vztahu k tomuto horizontu můžeme plně docenit přínos jeho studií ze třicátých let. Samozřejmě k němu náležejí problémové okruhy, které vyzdvihla Sládkova kniha: Podněty Ferdinanda de Saussura, Mezi fenomenologií a strukturalismem, Koncepce

strukturální tematiky, Estetická funkce, norma a hodnota, Máchovské studie, – máme-li prozatím zůstat u jejich pouhého vyjmenování. Zásadou Sládkova výkladu, podepřeného množstvím odkazů k další literatuře, je český strukturalismus zapojen do evropského duchovního proudění. Naše recenze se pochopitelně může dotknout nabízeného myšlenkového bohatství jen výběrově.

Základní principy Mukařovského estetického myšlení lze odvodit už z příslušných Tezí Pražského lingvistického kroužku z roku 1929 (viz výše); tou hlavní je pojetí umění jako fenoménu *sui generis* a tedy též uměleckého díla jako *specifického znaku*. K podstatnému prohloubení tohoto východiska došlo v Mukařovského referátu „L'art comme fait sémiologique“ (1934) — „Umění jako sémiologický fakt“ (překlad J. Patočky, 1936). Zvláště významné je Mukařovského rozlišení komunikativního a autonomního znaku a předpoklad možné oscilace mezi obojím, nestejný ovšem v různých uměleckých druzích, vývojových etapách atd. Mám na mysli Mukařovského učení o *dvojím* vztahu uměleckého díla ke skutečnosti, k té přímo zobrazované a zároveň k té míněné jako celek, nebo jinak: k univerzu té „skutečnosti“, jež se uchovává a je právě působením uměleckého díla přetvářena ve vědomí vnímatelů. Takto pojatý vztah uměleckého díla-znaku ke skutečnosti odlišuje Mukařovského estetiku nejzřetelněji od čistě arbitrárního pojetí jazykového znaku u de Saussura, jehož sémiologie ovšem Mukařovského jinými momenty, především samotným rozlišením *signifiant/signifié* (označující/označované) nepochybně ovlivnila. Sládek dokládá a názorně ilustruje (na s. 171) rozdíly mezi jazykovým (u de Saussura) a uměleckým (u Mukařovského) znakem. Obdobně uvažuje Sládek nad jinou od Saussura přejímanou pojmovou dvojicí *langue/parole* (jazyk/promluva). Také v tomto případě bychom měli spíše než o důsledném přijetí mluvit o jejich *přeznačení*. Zásadně od Saussura odlišné je Mukařovského dynamické a energetické pojetí struktury jako neuzavřeného celku, dějícího se na základě funkčních vztahů mezi prvky. Role „otce-zakladatele“ Saussurovi ovšem zůstává.

Představa uměleckého díla jako autonomního znaku prostupuje celým referátem Jana Mukařovského na filozofickém kongresu v Praze v roce 1934 (a rok předtím už univerzitní přednáškou nazvanou „Filozofie jazyka básnického“). Nelze přehlédnout jejich fenomenologické aspekty. Jestliže jako „věc“ či artefakt je umělecké dílo přístupné smyslům, jako „estetický objekt“ (termín Brodera Christiansena) je realitou pouze intencionální, aneb, podle Mukařovského koncepce, funguje jako význam. Také struktura díla je realita fenomenologická, nikoliv empirická. To znamená, že „na podkladě téhož uměleckého díla může být v různých dobách realizováno postupně několik různých struktur s různými dominantami a různými hierarchiemi složek [...]“ Teprve s takovým předpokladem, který si Sládek podtrhl v rozhovoru poskytnutém v roce 1932 Janem Mukařovským *Rozpravám Aventina*, můžeme smysluplně uvažovat o proměnách díla v čase.

Mukařovský studoval Husserlovy *Logische Untersuchungen*, pojednávající mimo jiné o problematice výrazu a významu, podle dokladu v korespondenci v roce 1931. V témž roce, jak víme, vychází kniha Husserlova žáka Romana Ingardena *Das literarische Kunstwerk* (Umělecké dílo literární), nabízející model výstavby literárního díla v několika vrstvách, také v té významové. Ingardenův spis byl Mukařovskému jistě dobře znám, obráží se to v jeho univerzitních přednáškách. Poučen oběma jmenovanými fenomenologickými prameny uvažoval Mukařovský samostatně o jejich možném využití. Projevilo se nejuceleněji ve studii „O jazyce básnickém“ (1940), v Mukařovského koncepci významové dynamiky kontextu. Její principy – jednotnost větného smyslu – významová akumulace – oscilace mezi významovou statikou a dynamikou, domyšlené přihlédnutím k vyšším významovým jednotkám, než je věta, se staly v pražské škole živým centrem strukturálního rozboru básnického díla. Sládkova kniha ukázala konkrétně (s. 193 a n.), jak souvisí problematika významové akumulace u Mukařovského s Husserlovým pojetím časového objektu. Teprve pozdější výzkumy potvrdily blízkost mezi obojím. Ne nápodobu, ale souběžnost.

V závěru svého pojednání o fenomenologických aspektech přítomných v českém strukturalismu si Sládek připravil odrazový můstek pro svůj přístup ke strukturální tematice. Na podkladě Mukařovského rozlišení mezi skutečností transcendentní a intencionální, prostoupenou hodnotami, lze podle Sládka mluvit už u Mukařovského o pojmu „světa“, souboru zobrazených předmětů, jak s ním u nás později pracoval Felix Vodička. Systematické rozpracování strukturální tematiky bylo už více jeho záležitostí. Specifické podmínky modifikace vztahu uměleckého díla ke skutečnosti formuloval však i v této oblasti nejprve Jan Mukařovský: „Tato zvláštní modifikace umělecká mohla by se nazvat obecnou formulí ‚jakoby‘ (als ob). Totiž, vztah ke skutečnosti [je] uvolněn, pozbývá své normativní platnosti, není však přerušen, naopak faktem umělecké struktury se může stát například modifikace ‚fiktivnost‘“ (J. Mukařovský: *Básnická sémantika*, Karolinum, Praha 1995, s. 147).

V uměleckém díle mohou být tematizovány nejrůznější mimoestetické hodnoty, také o nich však platí, že jsou modifikovány oním ‚jakoby‘.

Smysl pro sociální vazby umění, také však pro jejich specifčnost uplatnil Mukařovský přesvědčivě ve své klasické studii „Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty“ (1936). Sládek v ní opět podtrhl své nejvlastnější téma: kombinaci dialektického myšlení s fenomenologickou analýzou. Estetická funkce je podle něho „pevně spjata s celkovým souborem mimoestetických funkcí a hodnot“ (s. 204). U estetické hodnoty, uplatňující se jen v umění, vyzvedl Sládek v souhlasu s Mukařovským její energetičnost a průhlednost, její nesubstanční ráz, umožňující jí přisát se k mimoestetickým hodnotám a dynamizovat jejich celek. Právě na této problematice si můžeme dobře ověřit ráz a sílu Mukařovského dialektického myšlení.

Podrobně a s přehledem vylíčil Sládek události kolem jmenování Mukařovského mimořádným profesorem estetiky na Filozofické fakultě v Praze, spory s Milošem Weingartem a konečné vyřešení tohoto konfliktu, který se vlekl dva a půl roku. Jan Mukařovský byl jmenován mimořádným profesorem estetiky v Praze v březnu 1937.

Alespoň zaznamenat musíme Mukařovského máchovské studie ze třicátých let. Oproti knize *Máchův Máj* z roku 1928 znamenaly badatelův rozhodný krok k uchopení Máchovy básnické noetiky. Série máchovských přednášek pronesených v roce 1936 a ještě i po něm vyvrcholila v „Genetice smyslu v Máchově poezii“ (1938), v níž si Mukařovský ujasnil – dosud nejpronikavěji – hlubinný významotvorný princip Máchovy poezie. Pojmenoval jej plným označením „sémantické gesto“ o něco později, ve studii „Významová výstavba a kompoziční osnova epiky Karla Čapka“ (1939).

Čtvrtá část Sládkovy knihy zachycuje období okupace, pohnutých dějinných událostí, které zasáhly do činnosti Kroužku i do osobního života Mukařovského. Po obsazení pohraničního území německou armádou a vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava v březnu 1939 došlo v listopadu téhož roku k uzavření českých vysokých škol. Od července 1940 nastupuje Mukařovský „dovolenou s čekatelným“, což sice neznamenovalo úplnou ztrátu existenčního zajištění, posunulo však znovu o několik let předsevzatý cíl, jmenování řádným profesorem, k němu došlo až v roce 1945 (s platností od roku 1938). Činnost Kroužku pokračovala, i když byla oslabena řadou personálních ztrát, například emigrací Romana Jakobsona do Spojených států, odchodem několika německých členů nebo tragickým úmrtím některých dalších. Kroužek se naopak rozrostl o několik nových členů, jako byli Felix Vodička, Karel Horálek, Jiří Veltruský aj.

Pokud jde o aktivitu samotného Mukařovského, ta se v těchto letech spíš vystupňovala. Od května 1939 do dubna 1945 přednesl v Kroužku (jak je uvedeno v publikaci Petra a Jana Čermáka a Claudia Poety *Pražský lingvistický kroužek v dokumentech*, Academia 2012) jedenáct přednášek zásadního významu, z nichž některé vyšly v časopise *Slovo a slovesnost*, zastaveném až v roce 1944, nebo byly zařazeny do prvního dvousvazkového vydání *Kapitol z české poetiky* (1941). Některé se objevily až ve *Studiích z estetiky* (1966). Důležitá stať „Strukturalismus v estetice a ve vědě o literatuře“, napsaná pro *Ottův Slovník naučný nové doby*, byla zařazena do prvního i druhého vydání *Kapitol z české poetiky* (1948), zde už ovšem bez závěrečné zmínky o ruském formalismu. Dominantní stať Mukařovského z počátku čtyřicátých let je rozsáhlá

komplexní studie *O jazyce básnickém* (1940). Jeho nejprůbojnějším výkonem je zřejmě „Záměrnost a nezáměrnost v umění“ (1943), otevírající průhledy k neznakovému působení uměleckého díla. Teprve Chvatíkovo vydání *Studii z estetiky* dokreslilo portrét vědce a myslitele, jehož stati jako „Místo estetické funkce mezi ostatními“ (1942), „Může mít estetická hodnota platnost všeobecnou?“ ([1939], 1941), „Podstata výtvarných umění“ (1944), „Individuum a literární vývoj“ (1943–1945) nebo „Osobnost v umění“ (1944) se staly nejen doma, ale i v zahraničí základní oporou novodobého přístupu k umění a k estetickým jevům.

Sládkova kniha přispěla mimo jiné k tomu, že vědecká aktivita Jana Mukařovského v době okupace byla vpletena do širšího dobového a společenského kontextu. Proto v něm mohly být zachyceny souvislosti, které se nutně vymkly našemu strohému výčtu. Snad bylo třeba zastavit se podrobněji nad prvním vydáním *Kapitol z české poetiky*, nad propagací strukturalistických myšlenek ve sborníku *Čtení o jazyce a poezii* (1942), uspořádaném Mukařovským a Havránkem a obracejícím se k širší veřejnosti, snad měly být více zmíněny aktivity jiných členů kroužku. To všechno je už na čtenáři Sládkovy knihy. Zaujalo mne v ní ještě nevelké, ale mnohé naznačující zastavení nad Mukařovského slovníkovým heslem „Básník“ pro nerealizovanou *Literární encyklopedii*. Mukařovský přednášel na toto téma také v Kroužku (v březnu 1941) a uvědomil si, že by mělo být rozvedeno daleko důkladněji, než to uskutečnily jeho dosavadní pokusy. Načrtl si rozvrh monografie *O básníku*, který však zůstal ve stavu konceptu, výpisků a poznámek, uložených teď v Literárním archivu.

Na první pohled nečekané je vyústění čtvrté části Sládkovy knihy – poměrně rozsáhlé zamyšlení nazvané „Jan Mukařovský a Vojtěch Jiráček“. Jeho podkladem je vlastně příběh. V roce 1944 napsal Mukařovský pro časopis *Slovo a slovesnost* stať „Poznámky k nové máchovské literatuře“, odmítavou a neobvykle ostrou kritiku knihy Vojtěcha Jiráka *Karel Hynek Mácha* (1943). Článek už nevyšel, protože činnost časopisu byla zastavena. Zachovaly se korektury, podle nichž bylo možné vydat článek znovu. Nestalo se tak. Mukařovský se

k němu už nikdy nevrátil. Sládka ten příběh zaujal a položil si nad ním řadu otázek, směřujících jednak k Jirátově metodologii, jednak k možným důvodům Mukařovského odmítnutí. Obojí podal natolik zajímavě, že se tento text mohl dobře uplatnit v jeho knize. Za pražského povstání v květnu 1945, když se na ulicích v Praze ještě střílelo, Jirát nešťastně umírá, protože nemůže dostat potřebný inzulin. Mukařovský pak už neměl proč se ke své polemice s Jirátem vracet.

Pátá část knihy, *Čas úkolů a povinností*, usiluje shrnout pod jediný titul fakta a události, které se takovému sjednocujícímu úsilí dost vzpírají. Zachycuje totiž období výrazných „posunů a proměn“, jak to Sládek eufemisticky nazval, v postojích a myšlenkách Jana Mukařovského v poválečných letech, zvláště pak po roce 1948. Vedle těch jeho aktivit, v nichž se stále ještě jeví návaznost na předchozí strukturalistický vývoj (například přednáška „O strukturalismu“, proslovená v roce 1946 v Ústavu slovanských studií v Paříži), jsou pod uvedeným titulem představeny projevy, které návraty ke strukturalismu buď ve jménu příklonu k marxismu vydatně revidují („Kam směřuje dnešní teorie umění“ otištěná ve *Slovu a slovesnosti* v roce 1948), nebo je zcela vylučují („Ke kritice strukturalismu v naší literární vědě“, 1951). Ze Sládkova komentáře je samozřejmě jasné, jaký pohled na takovou „sebekritiku“ má on sám. Ale není tomu tak vždycky. Někdy přejímá Sládek ve snaze po vstřícném pochopení Mukařovského názorových proměn i jazyk jeho někdejšího, dnes už neudržitelného pojmenování, prozrazujícího nakonec i samu iluzivnost řečeného. O stati „Socialistická stranickost ve vědě o umění“ se například (na s. 320) praví: „Svoji přednášku zařadil do knižního souboru *Stranickost ve vědě a v umění* (1940), jenž byl jedním z prvních příspěvků k přeměně společenských věd i umění a k socialistickému budování“.

Tento drobný detail vyvolává podstatnější otázku: nebylo třeba zachovat si vůči Mukařovského postojům, alespoň tam, kde je jejich iluzivnost nebo ochota k ústupkům, ať už jakkoliv motivovaná, zcela zjevná? Miroslav Červenka pořídil svého času celý seznam

takových ústupků („Jana Mukařovského rozchod se strukturalismem“, in *Obléhání zevnitř*, Torst, Praha 1996, s. 386–402). Nad jeho kritikou nelze zavřít oči. A určitě ji nelze odbyt jenom poznámkou, ostatně problematickou, podle níž prý Červenka v této kritice upozornil na fakt, „že vzhledem ke svým starším, předválečným názorům mohl Jan Mukařovský do jisté míry nahlížet marxismus jako další vývojové stádium strukturalismu“ (s. 315). Ano, právě o tohle jde Sládkovi ze všeho nejvíc: prokázat jednotu osobnosti a vývoje Mukařovského za každou cenu, i za cenu smířlivosti k jeho zjevným omylům. Komunistické přesvědčení, které Mukařovský upřímně sdílel, bylo záhy vtahováno do hry vládnoucí moci, pro kterou se dialektika a marxismus stávaly jen účelovými nálepkami. Prohlédnout tento klam bylo v euforii po ukončení druhé světové války zprvu nesnadné, posléze bez velkého rizika už nemožné. I to musíme mít při pohledu nazpět, na společenské poměry, které se formovaly a zanedlouho též deformovaly pod tlakem stalinismu, stále na paměti. Východiskem k tomu nemůže být pouze to, jak Mukařovský sám tehdejší dění prožíval a pod stále větším nátlakem hodnotil, což samozřejmě neznamená, že bychom mu dnes měli opravdovost jeho přesvědčení upírat. Dialektika a marxismus jeho myšlení bezpochyby ovlivnily, ukazovaly mu směr. Ne ovšem tím, co bylo zaměnitelné pouhou frází. Čas úkolů a povinností byl pro Mukařovského také – byť navenek nehlásán – časem vnitřních zápasů o zachování vlastní identity. Jen proto mohl Mukařovský v závěru svého života sám na sebe znovu navázat.

Pátá část Sládkovy knihy je ovšem rovněž nabitá potřebnými informacemi: o Mukařovského poválečných vančurovských publikacích, o jeho kontaktech i nedorozuměních s Romanem Jakobsonem, o činnosti Kroužku do roku 1952, o veřejné a politické činnosti Jana Mukařovského, o jeho poválečných univerzitních přednáškách a funkci rektora Karlovy univerzity, o okolnostech jeho „sebekritiky“ a nakonec ještě o založení Ústavu pro českou literaturu, jehož ředitelem se Mukařovský stal a v němž musel zanedlouho čelit útokům fanatických protirevizionistických bojovníků. – V roce 1962 byl z funkce ředitele odvolán.

Nevelká závěrečná část nazvaná Nová vlna strukturalismu se nejprve vrací k uplynulým poválečným létům. Pod výmluvným titulem Kde začíná návrat? připomíná Sládek nejprve dvě generační autokritiky, Mukařovského a Honzlovu, se zjevným záměrem naznačit, že obě byly následkem nátlaku, jemuž se nedalo čelit. V obou případech je na druhou miskou vah položeno přesvědčení, že ani tato sebekritika nemohla úplně přervat vnitřní jednotu obou jmenovaných osobností a kontinuitu jejich díla. Jako příklad je u Mukařovského uvedena studie „K otázce individuálního slohu v literatuře“ z roku 1958, v níž se její autor vrací, byť jenom v náznaku, ke svému pojmu „sémantické gesto“.

Nejvýznamnějším dokladem živoucnosti Mukařovského díla bylo vydání jeho *Studií z estetiky* v roce 1966. Jejich podnětů se ujala mladší generace. Zapůsobily a byly rozvíjeny i mimo domácí kontext, v překladech do několika jazyků. Český strukturalismus se znovu stal platným pojmem.

Mukařovský působil až do roku 1963 na Filozofické fakultě (jako řádný profesor nebo jako profesor-konzultant). Publikoval ještě několik přednášek ze čtyřicátých let a vydal knižní soubor starších studií *Cestami poetiky a estetiky* (Československý spisovatel, Praha 1971), v němž našel svoje umístění též nedokončený text „Vančurovská prolegomena“. Za poslední významný text lze považovat odpovědi, které poskytl Mukařovský v roce 1971 v rozhovoru nazvaném „O dialektickém přístupu k umění a ke skutečnosti“ (je přetištěn ve *Studiích z poetiky*, Odeon, Praha 1982, s. 787–797). Jeho připomenutím se závěrečná část Sládkovy knihy symbolicky uzavírá. S moudrým nadhledem promlouvá tu Mukařovský o základech dialektického, a to materialisticky dialektického myšlení, o dynamickém pojetí struktury, která je v neustálém pohybu, jehož základem jsou už ve skutečnosti samé působící protiklady.

Jako celek představuje Sládkova kniha, vybavená kalendáři, rejstříkem a bohatou bibliografií, vydatný pramen pro každé další studium života a díla Jana Mukařovského.

Habilitační práce Ondřeje Sládka „Jan Mukařovský. Život a dílo“ splňuje požadavky standardně kladené na habilitační práce v oboru Česká literatura. Doporučuji její uznání.

30. listopadu 2017

PhDr. Milan Jankovič DrSc.

